

Zkušenosti klientů terapeutických komunit s agresí a násilím

Výzkumná zpráva

Východiska

Výzkum byl uskutečněn v rámci projektu „Drogové závislosti – násilníci a oběti“, realizovaného organizací Sananim, z.ú. Cílem projektu bylo zmapovat zkušenosti a postoje klientů dvou terapeutických komunit pro uživatele návykových látek, týkající se agrese a násilného chování zejména ve vztahu k blízkým osobám, a to jak v pozici oběti, tak agresora. Výzkum založený zejména na dotazníkovém šetření probíhal v roce 2015 – 2016 ve spolupráci s pracovníky Sananimu, kteří zajišťovali přípravné focus groups, odbornou reflexi použitých metod, podporu klientů při zapojení do výzkumu a samotný sběr dat. Výzkum zkušeností a postojů byl doplněn i krátkou evaluací zaváděných terapeutických skupin zaměřených na téma agrese a násilí.

Cíle

Zaměření výzkumu vycházelo ze zakázky Sananimu a rámce realizovaného projektu. Cílem bylo zejména poskytnout zjištění o zkušenostech a postojích specifické cílové skupiny klientů terapeutických komunit, ve kterých byl zaváděn nový terapeutický program. Výsledky měly podpořit základní hypotézy týkající se vysoké míry zkušeností klientů s agresí a násilím a umožnit vytvářet další hypotézy o jejich potřebách a o vhodném způsobu intervence. Cílem výzkumu nebyla širší generalizace výsledků na populaci uživatelů návykových látek, komparace ani statistické ověření hypotéz.

Hlavní výzkumné otázky se zaměřovaly na tyto okruhy:

Jsou klienti TK indikovaní pro specifický terapeutický program zaměřený na násilí?

Jaké jsou zkušenosti klientů s rolí oběti agrese a násilí? Jaké jsou zkušenosti klientů s rolí původce agrese a násilí?

Nakolik se na zkušenostech s násilím podílely blízké osoby?

Jaké osoby se podílely na páčání násilí? Jaké osoby byly oběťmi násilí ze strany klientů?

S jakými typy agrese týkající se blízkých osob mají klienti zkušenosti?

Vnímají klienti téma násilí jako závažné?

Mají klienti specifické obtíže a potřeby týkající se agrese?

Hypotézy

- a. většina klientů TK zažila fyzické násilí ze strany blízké osoby
- b. klienti TK mají i ve vztazích s dalšími blízkými osobami mimo primární rodinu obtíže s násilím nebo agresí (v pozici oběti nebo pachatele)
- c. muži a ženy mají odlišné zkušenosti s násilím
- d. zkušenosti s násilím se odrážejí i na současných postojích klientů TK k násilí
- e. klienti vnímají jako důležité s tématem násilí dále zacházet

Výzkumné metody

Metody byly zvoleny s ohledem na specifické zaměření výzkumu, snahu o co nejvyšší validitu výsledků a rovněž na dodržení etických principů, které jsou u citlivé tematiky násilí velmi relevantní. Základní metodou bylo dotazníkové šetření.

Před realizací samotného šetření proběhl kvalitativní předvýzkum, v jehož rámci probíhaly nestrukturované rozhovory s pracovníky komunit a klienty, na jejichž základě byl navržen výzkumný nástroj. Tím byl **dotazník**, obsahující zejména baterie otázek postavených na škálovacích technikách. Použity zde byly zejména Likertovy škály umožňující vyjádřit míru souhlasu či nesouhlasu respondenta s určitým výrokem a dále ordinální proměnné, které zachycovaly míru opakování výskytu určitého jednání či zkušenosti. Výzkumný nástroj byl testován v rámci pilotáže na dvou realizovaných focus groups (v každé komunitě jedna skupina), na kterých proběhlo ověření srozumitelnosti otázek, ochoty a schopnosti respondentů dotazník vyplnit, zejména vzhledem k náročnosti tématu.

Výzkumný soubor

Výzkumný soubor i populaci tvořili klienti terapeutických komunit Karlov a Němčice (Heřmaň). Bylo shromážděno celkem 77 dotazníků, 5 muselo být vyřazeno pro nedostatečné vyplnění nebo duplicitu (opakované vyplnění jednou osobou). Základní soubor proto tvoří 72 respondentů.

Respondenti vyplňovali dotazník v různých fázích léčby (až 12 měsíců), neboť vzhledem k provozu komunity a časové dotaci výzkumu nebylo možné zajistit jednotný čas vyplnění v prvním měsíci po vstupu do komunity a před zapojením do terapeutických skupin.

Základní charakteristiky souboru:

Velikost souboru po očištění (vyřazení neúplných dotazníků) - 72 osob

Zastoupení pohlaví: muži - 46 %, ženy - 54 %

Věková charakteristika:

Nejmladší respondent - 16 let

Nejstarší respondent - 49 let

Věkový průměr souboru - 29,4 let

Charakteristiky souboru můžeme doplnit i relativní četností jednotlivých druhů nejčastěji užívané návykové látky:

Primární droga:	
alkohol	6%
heroin, opiáty	21%
pervitin, kokain	70%
THC	3%

Etické aspekty výzkumu

Samotné téma zjišťování agresivního chování, prožitých zkušeností s násilím a postojů k násilí je spjaté s mnoha metodologickými obtížemi, které vyvstávají zejména u cílové skupiny, která je tímto jevem podstatně zasažena. Odborné studie týkající se uživatelů návykových látek naznačují vysoký podíl osob se zkušenostmi jak oběti, tak i pachatele závažného násilí včetně velmi závažných trestných činů (týrání dítěte, sexuální násilí, domácí násilí, těžká ublížení na zdraví, vražda). Vysoký podíl těchto zkušeností souvisí jak s nepříznivým prostředím v primární rodině, životem na ulici a v drogové komunitě, intoxikací či trestnou činností. Zkušenosti a vzpomínky respondentů často souvisí s hlubokými traumaty a silnými pocity lítosti, viny či studu, na které klient může reagovat silnými obrannými mechanismy, které se projeví i v odpovědích. Metodologické obtíže všech dotazníkových šetření tak zde mohou být velmi výrazně právě emocionální náročností tématu a způsobovat nesoulad mezi tím, co si klient uvědomuje nebo pamatuje, co je schopen přiznat sám sobě a co je schopen dokonce uvést do dotazníku).

Základním východiskem výzkumu proto bylo, že k procesu zjišťování dat i konstrukci výzkumného nástroje musíme přistupovat maximálně citlivě a ohleduplně.

- samozřejmě byly základní etické postupy, jako je záruka diskrétnosti, použití anonymizačních kódů a statistické zpracování výsledků bez možnosti spojení s konkrétní osobou
- předvýzkum zjišťující náročnost dotazníku pro respondenty, srozumitelnost, vynechání přímých velmi osobních otázek (znásilnění, vražda) a souvislosti s trestnou činností
- vyžádání souhlasu klientů s vyplněním - v prostředí provozu komunity bylo pro klienty náročné podstoupit další zátěžovou aktivitu, která zasahovala do času klientů. Pro klienty mohlo být obtížnější odmítnout vyplnění, ani v neformálních situacích bez přítomnosti nebyl zaznamenán výraznější nesouhlas s účastí na výzkumu
- v samotném dotazníku zdůrazněna možnost vynechat některé příliš citlivé otázky
- v celém dotazníku byla uplatněná snaha nejvíce obtížné otázky a nabídky odpovědí pro respondenty formulovat v co možná nejpříjemnější formě, a to někdy i na úkor přesnosti výpovědi či možnostem operacionalizace (namísto přesnějších měření „uveďte, kolikrát jste byl/a zbit/a otcem...“ byly nabídnuty vágnější a více subjektivní kategorie „výjimečně“ a „občas“ „často“)
- zapojení terapeutů do procesu zjišťování dat a možnost okamžitého poskytnutí podpory pro klienty

Způsob vyhodnocení

Základní datový soubor byl zaznamenán do programu MS Excell, ve kterém proběhla i samotná analýza zaměřená na deskriptivní charakteristiky a zejména třídění prvního řádu (četnosti, průměry) v MS Excell, výsledky jsou prezentovány v kontingenčních tabulkách s relativními četnostmi a přehlednými grafy.

U desetibodových škál byly pro lepší přehlednost vyhodnocení sloučeny kategorie vyjadřující nesouhlas (0-4) a souhlas (6-10) a zachována středová hodnota (5), míra nesouhlasu je vyjádřena celkovým aritmetickým průměrem a zajímavější výsledky někdy ilustrovány nejčastější hodnotou (modus četností).

Vybrané výsledky jsou doplněny o analýzu z hlediska věku a pohlaví, a to tam, kde třídění druhého řádu přineslo výraznější rozdíly mezi jednotlivými kategoriemi. Věkové kategorie byly stanoveny do intervalů do 26 let („mladší“), 27 až 36 let („střední“) a nad 37 let („starší“).

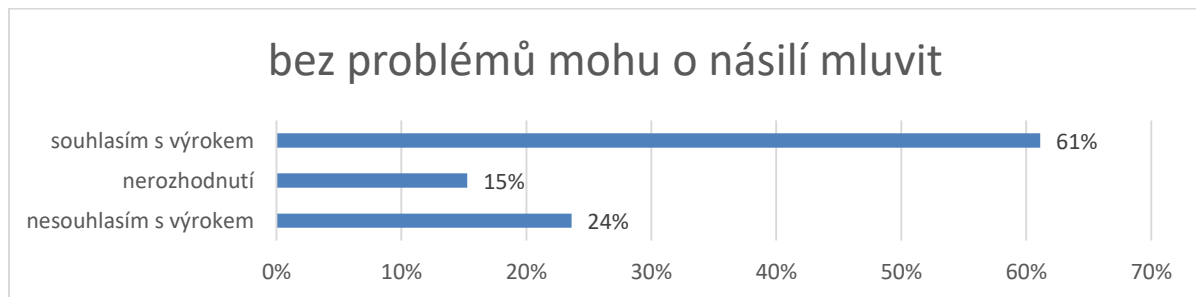
Výsledky výzkumu

1. Jaký máte postoj k tématu fyzického násilí?

První baterie otázek byla zaměřená na zjišťování postojů ještě před tím, než klienti přistoupili k samotnému vyplňování dalších částí. Otázky na postoje byly směřovány zejména k potřebám klientů a možnostem terapie zaměřené na tematiku násilí. Tvoří je otázka „jaký máte postoj k tématu násilí?“ a sada výroků, s nimiž klienti vyjadřovali míru nesouhlasu či souhlasu na škále 0 – 10. Vyhodnocení uvádíme pomocí aritmetického průměru, nejčastější hodnoty (modus) a celkové agregované míry nesouhlasu (0-4) nebo souhlasu (6-10). Tam, kde se ukázaly výraznější variace v členění podle pohlaví či věku, jsou uvedena i tato zjištění. Kromě vyhodnocení jsou naznačeny i možné interpretace a výstupy, použitelné pro tvorbu hypotéz o potřebách klientů a pro terapeutickou intervenci.

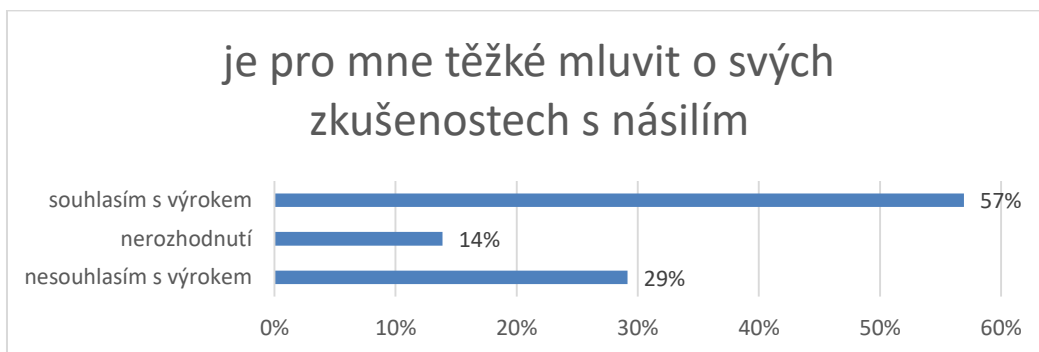
	mohu mluvit	nema cenu	tezke mluvit	nezaj ima	snazim se vyrovnat	patri k zivotu	lepe branit	blizci si ublizuji	zvladat svou agresii
Průměr 0-10	6,61	2,75	5,93	3,72	6,40	4,61	7,74	3,75	7,38

Obtíže a problémy spojené s tématem násilí

Pro téměř dvě třetiny není problém mluvit o násilí, z toho pro téměř třetinu klientů to není problém vůbec (31 % zvolilo nejčastější hodnotu 10, druhou nejčastější středovou hodnotu 5 zvolilo 15 % respondentů). Necelá čtvrtina klientů s tímto výrokem nesouhlasí a vnímá své problémy mluvit o tématu násilí. Průměr odpovědí dosáhl 6,61, převládá tedy spíše souhlasný postoj s výrokem.

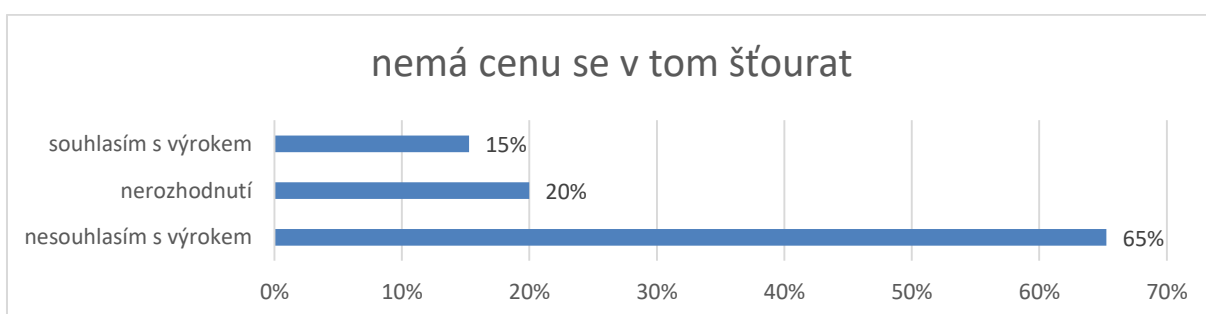
Přibližně čtvrtina klientů bude vystavena větším obtížím při skupinové terapii, zejména při verbalizaci postojů a zkušeností (bezpečí, obavy, odpor). Otázka směřuje vůbec na samotnou možnost mluvit o tématu násilí obecně a na případné problémy s tím spojené. Problémy zde nejsou nijak pojmenované, mohou zahrnovat jak emoční obtíže spojené s traumatem oběti či vinou agresora, vnímanou hrozbu negativní reakce skupiny nebo hrozící trestně právní důsledky otevřeného hovoru o násilí (týrání, vražda, domácí násilí jako předmět oznamovací povinnosti).

Pro většinu klientů spíše je těžké mluvit o svých zkušenostech s násilím. Nejčastější hodnotou na škále byl výrazný souhlas s výrokem (modus je hodnota 10 – 19,4 %, druhá nejčastější byla hodnota 7 – 15,3 %). Necelá třetina klientů volila odpovědi spíše na škále nesouhlasu, pro 11,1 % není vůbec těžké mluvit o zkušenostech s násilím. Průměr odpovědí byl 5,93, tedy převažující souhlasný postoj, i když nepříliš vyhraněný.

Z hlediska věkových kategorií je více těžké mluvit o svých zkušenostech s násilím zejména pro mladší klienty, u starších klientů dokonce byly souhlasné a nesouhlasné postoje k výroku rovnoměrně zastoupené. Značné rozdíly v postoji se objevily mezi ženami a muži – zatímco ženy s výrokem ve velké většině souhlasily (72 %, nesouhlas 15 %), u mužů souhlasila menšina (39 %, 45 % nesouhlas).

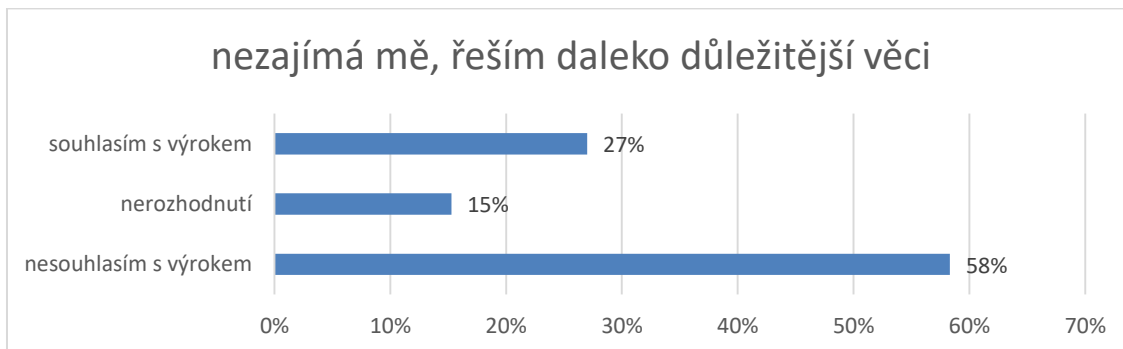
Otázka zaměřuje na hodnocení prožívání respondentů při hovoru o vlastních zkušenostech s násilím. To je pro větší část klientů a zejména pro ženy spojené s těžkostmi, které vzhledem k předchozí odpovědi ale obecně nepředstavují problém vůbec mluvit o tématu.

Do baterie byly zařazeny i dva výroky, které umožňovaly klientům vyjádřit nesouhlas zabývat se „tím“, myšleno tématem násilí. U první otázky byl nejčastější odpovědí výrazný nesouhlas s výrokem, že nemá cenu se v tématu fyzického násilí štourat (vůbec nesouhlasilo 40 %). Druhá nejčastější hodnota na desetibodové škále byl nerozhodnutý střed – 20 % klientů zde váhá mezi souhlasem a nesouhlasem, což je nejvyšší hodnota počtu nerozhodnutých v této baterii výroků. Z výsledků

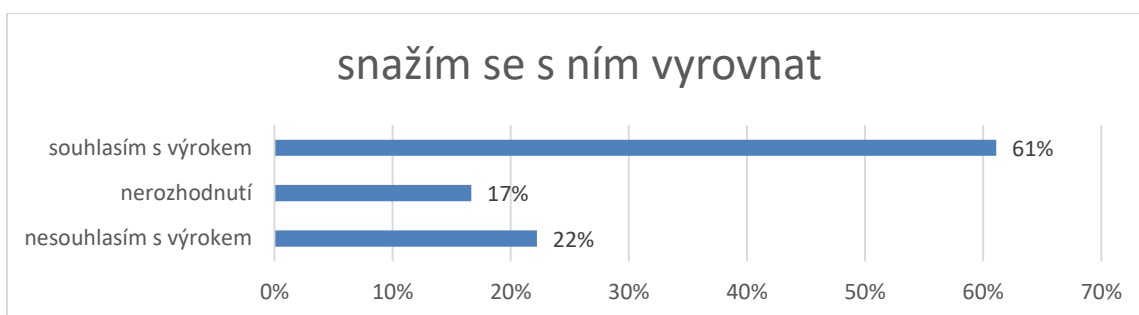
můžeme s jistou rezervou odvozovat hypotézy a interpretace o míře odporu klientů vůči tématu násilí obecně (15 %) či o projevu vnitřního konfliktu (nerozhodnutí).

Výrok umožňuje identifikaci nebo naopak vymezení se proti postoji rezignace nebo malé víry v možnost změny či nápravy okolností souvisejících s násilím, ať již z pozice oběti či agresora.

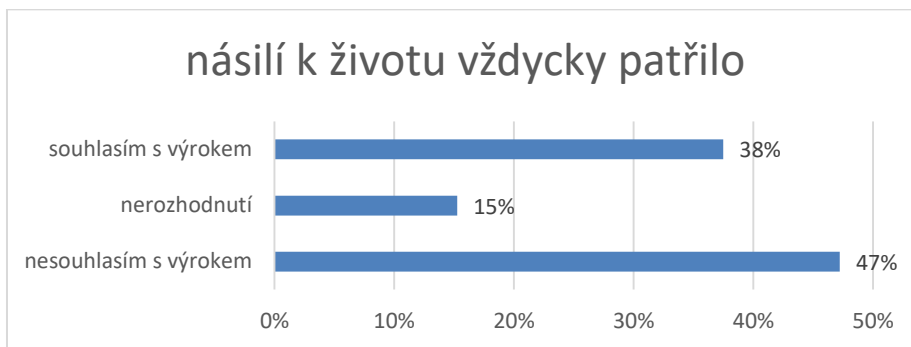
Pro 31 % klientů byl odpovědí kategoričkový nesouhlas s výrokem (modus = 0), druhá nejčastější hodnota byli nerozhodnutí (15 %). Téma násilí lze považovat za důležité a „zajímavé“ pro většinu klientů.

27 % respondentů vyjádřilo souhlasný postoj s výrokem a řešení témat spojených s násilím nevnímají jako svou prioritu. 31 % klientů se skrz výrazný nesouhlas s výrokem naopak řadí mezi klienty, pro které je téma násilí velmi důležité.

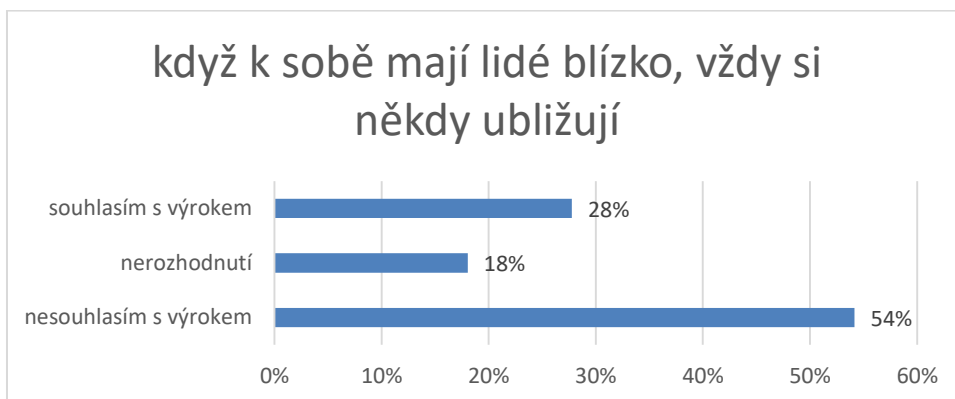

Třetí otázka byla formulována pozitivně a zjišťovala, nakolik se klienti vědomě vyrovnávají s tématem násilí. Necelé dvě třetiny klientů se s tématem násilí snaží nějak vyrovnat, pro necelou pětinu tato snaha není aktuální. Modem byl výrazný souhlas s výrokem (hodnota 10 – 28 %), zároveň druhou nejčastější odpovědí byla nerozhodná středová hodnota 5 - 17 %. 12,5 % s výrokem výrazně nesouhlasilo a s tématem násilí se nesnaží vyrovnat.

Dva výroky byly zaměřeny i na zjišťování, nakolik jsou postoje klientů vůči násilí spjaty s určitou představou nevyhnutelnosti násilí v životě a ve vztahu.

Výrok zjišťuje, jaké postoje klienti zaujmají k tezi o nevyhnutelnosti násilí v životě. Širší rozptyl možných interpretací a konsekvencí tohoto výroku zachycují i výsledky. Klienti s výrokem spíše nesouhlasili (47 %), zároveň četnosti odpovědí poukazují na značnou diferenciaci postojů. Tři vrcholy rozdělení se nachází na celé škále – modem je výrazný nesouhlas, který vyslovilo 22 %, zároveň nerozhodný střed zvolilo 15 % respondentů a výrazný souhlas označilo 14 % klientů. Se vzrůstajícím věkem klienti častěji s výrokem souhlasili, než nesouhlasili (ve věkové kategorii nad 37 let spíše nebo zcela souhlasilo 47 %).

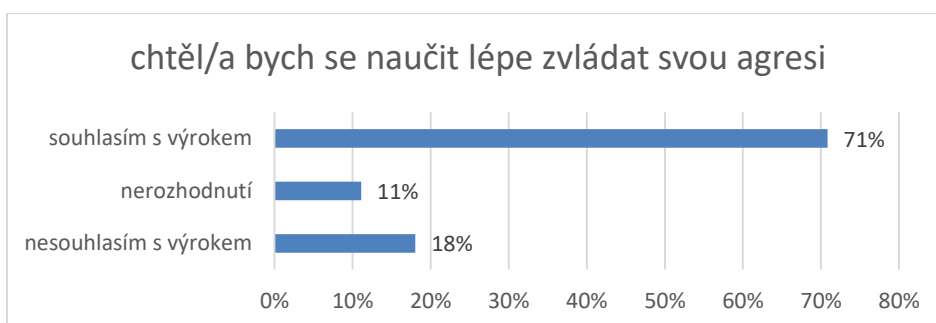
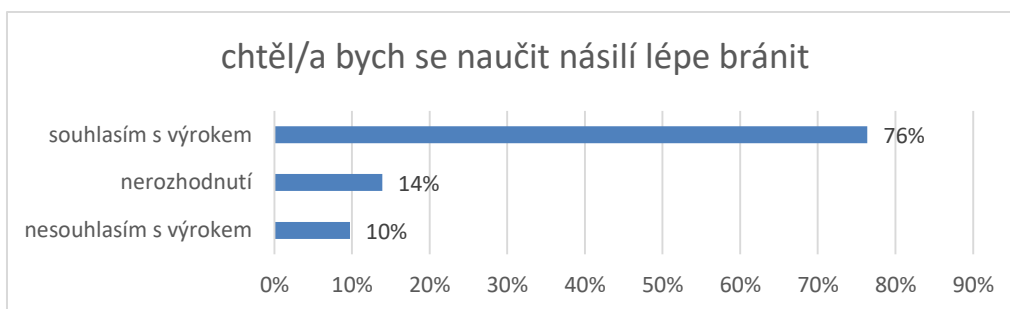

Druhá teze umožňovala zaujmout postoj ke spojení občasného násilí a blízkosti ve vztahu. Převážil nesouhlas u více než poloviny klientů, více než čtvrtina klientů však souhlasila s tím, že blízký vztah znamená také si někdy ubližovat. Modus četností tvořil výrazný nesouhlas (hodnota 0 – 25 %), druhou nejčastější odpovědí však byl nerozhodnutý střed (hodnota 5 – 18 %). Výraznější souhlasné postoje se objevily u střední věkové kategorie 27- 36 let (spíše a zcela souhlasilo 45 %).

Poslední dvojice výroků zjišťovala identifikaci s přáními ohledně obrany proti vnějšímu násilí a naopak zvládnutí vlastní agrese. Umožňuje tvořit hypotézy o tom, nakolik respondenti identifikují své potřeby a přání v pozicích možné oběti či původce násilí.

Naučit se lépe bránit násilí si přejí více než tři čtvrtiny dotázaných. O něco menší počet (71 % si zároveň přeje naučit se lépe zvládat svou agresi. S výroky spíše nesouhlasila zhruba desetina respondentů, která tato přání spojená se zvládacími strategiemi ať již v pozici oběti či původce násilí nepociťuje.

Členění odpovědí podle pohlaví nepřineslo žádný významný rozdíl v postojích mezi odpověďmi mužů a žen, jediná diference se týkala počtu nerozhodnutých, který byl u obou otázek u žen o cca 5 % vyšší než u mužů. Nepotvrdil se předpoklad, že muži budou častěji souhlasit s přáním zvládat svou agresi a ženy si budou více přát naučit se násilí lépe bránit. Mírný rozdíl se objevil pouze u členění dle věkových kategorií, kde mladší klienti méně častěji souhlasili s přáním zvládat svou agresi (spíše nebo zcela souhlasilo 57 % mladších oproti 73 % ve střední kategorii a 83 % v kategorii starších).

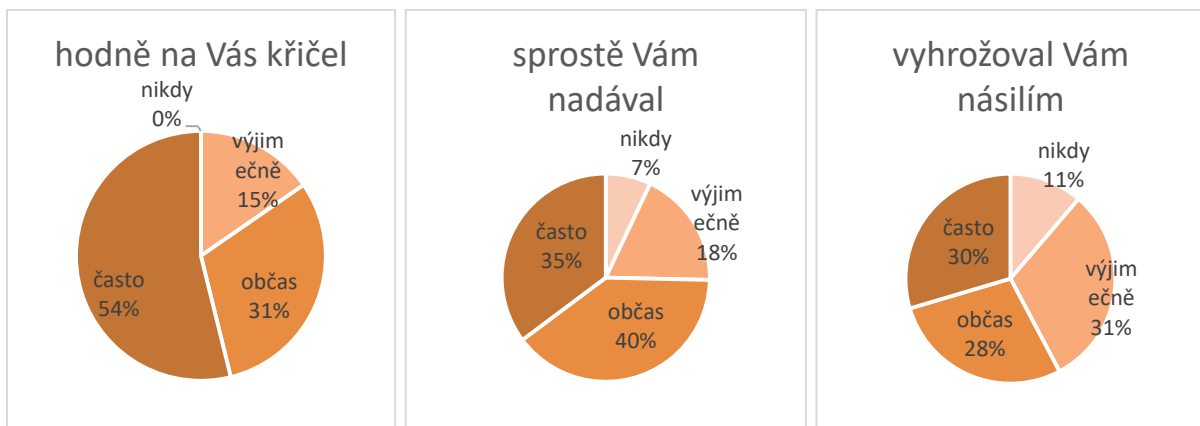
2. Zažil/a jste, že někdo blízký...:

Cílem zjišťování bylo zejména subjektivní interpretace zkušeností klientů s agresí a násilím ze strany blízkých osob. Respondenti měli možnost vybírat z variant nikdy – výjimečně – občas – často, přičemž posouzení rozsahu těchto kategorií bylo ponecháno jejich interpretaci a vyhodnocení (například „občas“ pro někoho mohlo být třikrát v životě, pro jiného třikrát za rok). Obdobně bylo na respondentech ponecháno posouzení, kdy jednání blízkých již spadalo do dané kategorie agresivního chování. V této baterii respondenti častěji využívali přítomného výzkumníka – terapeuta pro

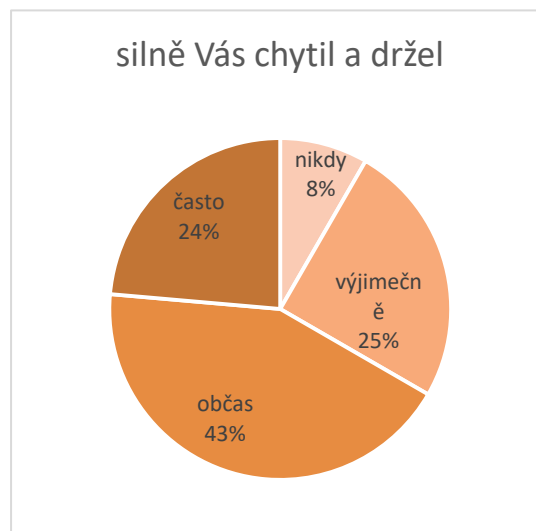
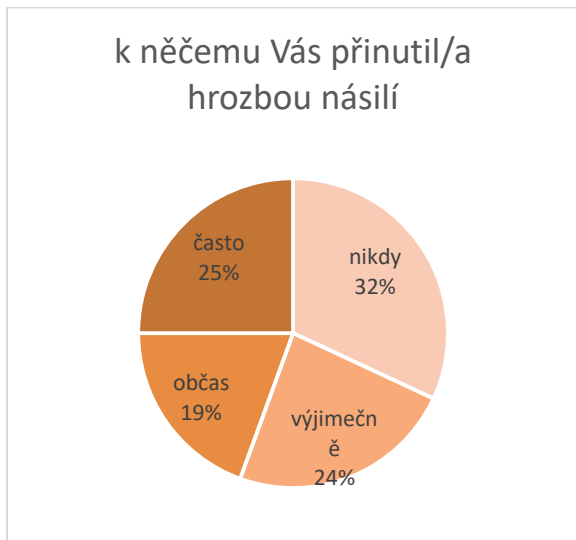
zpřesnění odpovědí. Obecně se dá říci, že odpovědi díky tomu zahrnují pouze závažnější formy agrese v dané kategorii. Například pro kategorii „vyhrožování násilím“ nebylo klíčové, zda dotčený v situaci vykřikoval „já tě zabiju“, „jestli to uděláš, tak ...!“, ale subjektivní pocit strachu či reálného ohrožení, který klient v situaci prožíval.

Signifikantní výsledky pro výzkumné hypotézy jsou zejména rozsáhlé zkušenosti s opakovanou verbální agresí a s přímým fyzickým násilím ze strany blízké osoby.

Zkušenosti s **verbální agresí** od blízkých osob uvádí v souladu s předpokladem poměrně vysoké procento respondentů. Základní formy verbální agrese ze strany blízkých osob (velký křik, nadávky, výhrůžky násilím) nikdy nezažilo pouze 0-14 % klientů. Klíčové jsou však nikoliv odpovědi „nikdy“ a „výjimečně“, ale zejména odpovědi „občas“ a „často“, které indikují opakovanou zkušenost s daným chováním ze strany blízké osoby. **Často** zažilo velký křik 54 %, sprosté nadávky 35 % a výhrůžky násilím 31 % klientů. **Opakovaně** (tedy přinejmenším odpovědi „často“ a „občas“) zažilo tyto tři formy agrese blízkých osob mezi 58 – 85 % klientů.

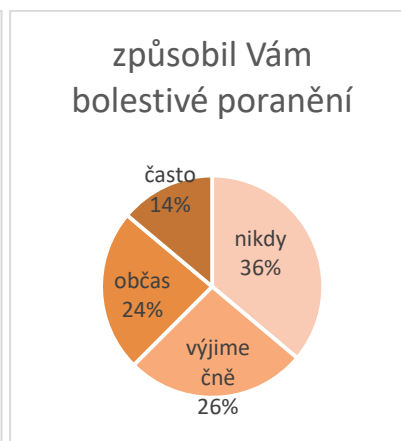
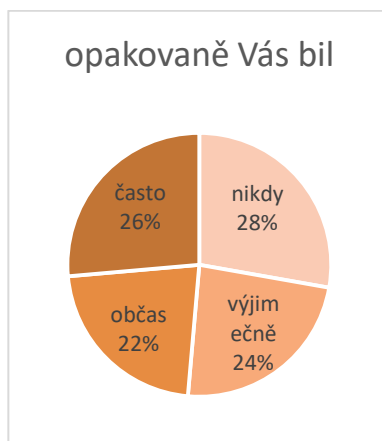
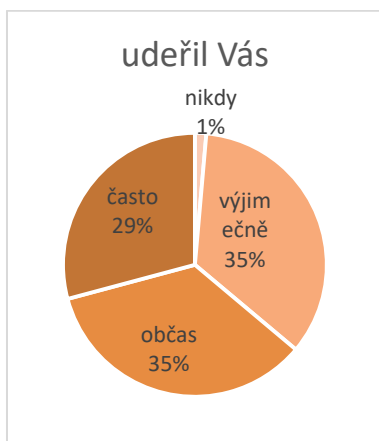

V kategorii závažnějších forem agrese blízkých osob uvádí **časté přinucení pod hrozbou násilí a silné chycení a držení** zhruba čtvrtina klientů, opakovaně byla k něčemu hrozbou násilí přinucena necelá polovina klientů a více než tři čtvrtiny klientů uvedlo zkušenost se silným chycením a držením. Zpřesněné odpovědi se týkaly zejména přítomnosti nepříjemných pocitů a pocitu ohrožení a donucení.

V kategoriích přímého fyzického násilí uvádí **99 % klientů zkušenost s tím, že je někdo blízký udeřil. Opakované bití zažilo 72 % klientů, u 48 % se nejednalo o výjimečnou situaci a více než čtvrtina klientů jí zažívala často.** Nejzávažnější zjišťovaná forma násilí se týkala zkušenosti, kdy klientům blízký člověk způsobil bolestivé poranění. **Bolestivé poranění zažily bezmála dvě třetiny klientů, z toho opakovaně bylo bolestivé poraněno 38 %, přičemž časté poranění uvedlo 14 %.**

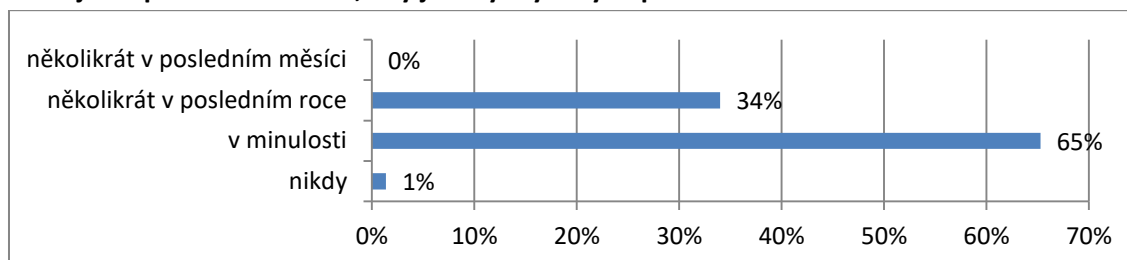
Významné formy násilí ze strany blízkých představují zejména zkušenosti s opakovaným či častým bitím a opakovaným bolestivým poraněním, které se týkají 38 - 48 % respondentů. **Z toho můžeme usuzovat, že více než třetina až polovina klientů má zkušenost s chováním blízkých, které můžeme označit za opakované fyzické násilí.**

Zjišťování zkušeností s násilím ze strany blízkých osob můžeme doplnit zjištěnou zkušeností klientů s fyzickým napadením obecně, které zahrnuje i útoky od jiných osob, typicky souvisejících se způsobem života uživatelů drog před léčbou. **Zkušenost s opakovaným fyzickým napadením uvádí až na jedinou výjimku všichni klienti, z toho téměř čtvrtina prožila tuto zkušenost několikrát**

v posledním roce. V posledním měsíci neuvádí zkušenost s napadením nikdo, což evidentně souvisí s nedávným nástupem na léčbu a nutností dodržovat pravidla komunity.

Zažili jste opakovaně situace, kdy jste byli fyzicky napadeni?

Frekvence násilných situací v závislosti na pohlaví

Tabulka zobrazuje podíl jednotlivých variant odpovědi týkajících se míry opakování závažnějších forem násilí blízkých lidí v odpovědích mužů a žen. Výsledky ukazují na jednoznačný rozdíl mezi pohlavími již při porovnání podílu těch, kteří nikdy nezažili závažnější násilí od blízkých. Zatímco 42 – 58 % mužů nikdy nezažilo, že by je někdo blízký k něčemu přinutil hrozbou násilím, opakovaně bil nebo bolestivě poranil, u žen tento podíl činí pouze 13 – 18 %. Výjimkou je pouze udeření, které od blízkých zažili všichni respondenti s výjimkou 2,6 % žen.

Zatímco u mužů vždy větší podíl tvoří ti, kteří závažné násilí od blízkých nezažili nebo jej zažili výjimečně, u žen je tento poměr přesně opačný. Převládá u nich vždy podíl častých a opakovaných zkušeností, největší podíl odpovědí se týká nejzávažnější formy – „často“ (23 - 44 % žen, u mužů je to pouze 3-15 %). **Ženy tak daleko častěji zažívaly opakované násilné chování ze strany blízkých.**

Bolestivě poranil	nikdy	výjimečně	občas	často	Celkový součet
žena	17,9%	23,1%	35,9%	23,1%	100,0%
muž	57,6%	30,3%	9,1%	3,0%	100,0%
Celkový součet	36,1%	26,4%	23,6%	13,9%	100,0%
Opakovaně bil					
žena	15,4%	23,1%	25,6%	35,9%	100,0%
muž	42,4%	24,2%	18,2%	15,2%	100,0%
Celkový součet	27,8%	23,6%	22,2%	26,4%	100,0%
Udeřil					
Žena	2,6%	17,9%	35,9%	43,6%	100,0%
Muž	0,0%	54,5%	33,3%	12,1%	100,0%
Celkový součet	1,4%	34,7%	34,7%	29,2%	100,0%
K něčemu přinutil					
žena	12,8%	17,9%	28,2%	41,0%	100,0%
muž	53,1%	31,3%	9,4%	6,3%	100,0%
Celkový součet	31,0%	23,9%	19,7%	25,4%	100,0%

3. Stalo se Vám, že v nějaké situaci s blízkými lidmi jste:

Další baterie otázek se zaměřovala na obdobné zkušenosti s blízkými lidmi, tentokrát v pozici verbálního agresora či původce fyzického násilí. Naprostá většina respondentů někdy na blízké lidi hodně křičela a sprostě jim nadávala (97 a 92 %), opakovaně (občas a často) na blízké křičelo 74 % a sprostě jim nadávalo 63 % klientů. Výhrůžky násilím a silné držení blízkého člověka někdy použilo 62 %, opakovaně 15 - 18 %. K úderu blízkého člověka se přihlásilo 71 %, z toho opakovaně 18 %. Opakované bití blízkého však uvedlo jen 25 %, z toho plných 21 % spadalo do kategorie „výjimečně“. Nejzávažnější zde zjišťované formy násilí, tedy **bolestivého poranění blízkého člověka, se někdy dopustilo 43 % klientů.**

Odpovědi v této baterii obecně poukazují na poměrně nízkou míru opakovaného přímého fyzického násilí v řádu jednotek procent, což je řádově méně zejména ve srovnání s předchozí baterií, týkající se pozice oběti. Zajímavé je, že závažnější druhy agrese uváděly mírně častěji ženy než muži. Můžeme si klást otázku, nakolik zde mohlo u respondentů docházet k subjektivnímu sémantickému posunu hodnocení frekvence vlastního násilí, tedy zda respondenti byli schopni ve stejné míře přiznat, jestli v roli fyzického agresora vystupovali výjimečně, občas nebo často.

	Křičel/a	Sprostě nadával/a	Vyhrožoval/a násilím	Přinutil/a	Držel/a	Udeřil/a	Opakovaně bil/a	Poranil/a
nikdy	3%	8%	38%	68%	38%	29%	75%	57%
výjimečně	24%	29%	44%	24%	47%	53%	21%	38%
občas	43%	38%	14%	6%	14%	15%	3%	4%
často	31%	25%	4%	3%	1%	3%	1%	1%

4. Ocitl/a jste se někdy v pozici oběti fyzického násilí těchto lidí?

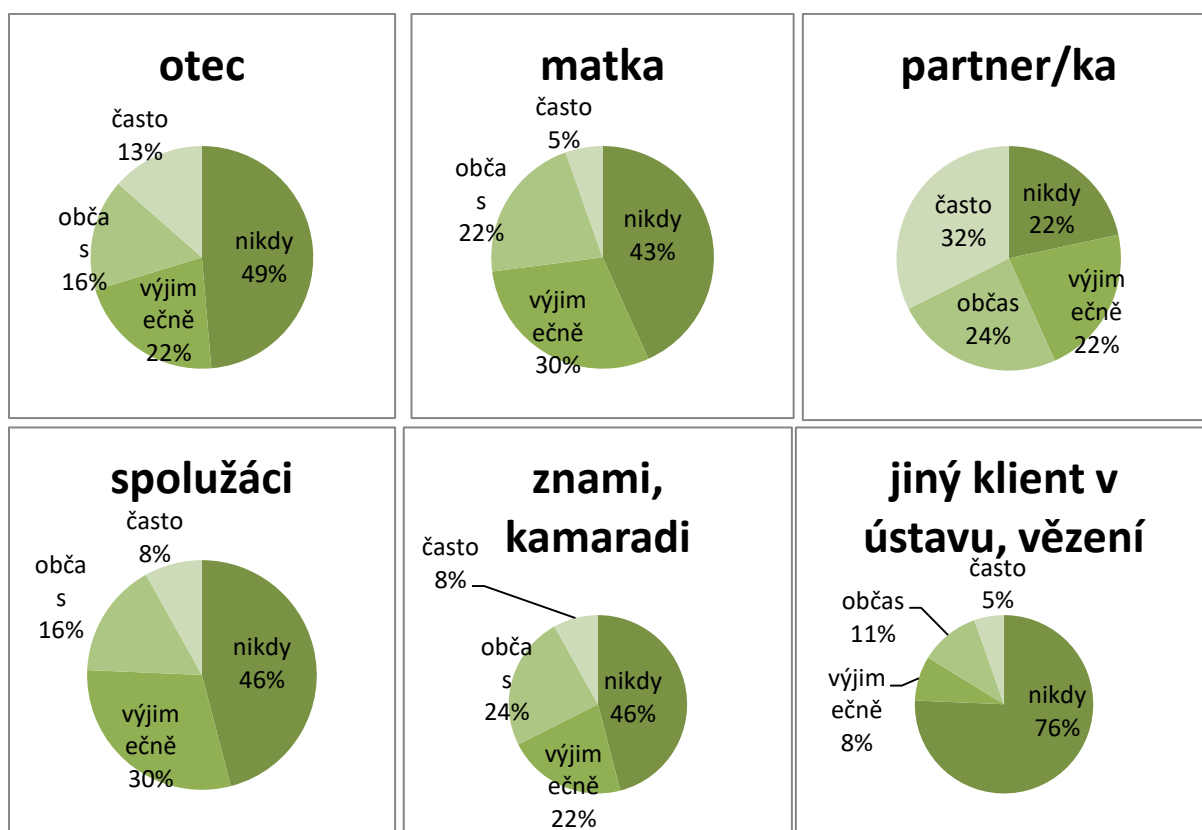
Zkušenosti se situacemi, kdy byl klient obětí fyzického násilí ze strany blízkých osob, jsou velmi rozsáhlé a týkají se nejméně tří čtvrtin respondentů. Relevantní jsou zejména kategorie „nikdy“ (žádná zkušenost, ani „výjimečná“) a kategorie „občas“ a „často“, které poukazují na opakované zážitky v pozici oběti fyzického násilí některé blízké osoby. **Pouze čtvrtina klientů nebyla nikdy napadena partnerem či partnerkou, k fyzickému násilí ze strany partnera či partnerky docházelo opakovaně u více než poloviny respondentů** (občas 23 %, často 30 %). Násilí zažilo někdy u matky 58 % klientů (občas 21 %, často 7 %), otce v pozici původce násilí zažilo 53 % klientů (občas 19 %, často 11 %).

	otec	matka	sourozence	prarodič	příbuzní	partner, manžel	vychovatelé	spoluzáci	znami, kamarádi	jiny klient
nikdy	47%	42%	68%	84%	88%	25%	81%	44%	46%	72%
výjimečně	23%	30%	21%	11%	7%	23%	14%	35%	32%	12%
občas	19%	21%	7%	4%	2%	23%	4%	14%	18%	12%
často	11%	7%	4%	2%	4%	30%	2%	7%	5%	4%

Z hlediska genderu opět pozorujeme výrazné rozdíly mezi muži a ženami, které jsou nejvyšší zejména u napadení ze strany partnera a známého či kamaráda. **Nikdy nebylo napadeno partnerem pouze 6 % žen** (u mužů šlo o 50 %), občas fyzické násilí zažívalo 33 % (muži 8 %) a často dokonce 45 % klientek (muži opět 8 %). **Ženy byly častěji vystaveny i násilí ze strany sourozence**, jehož útok někdy zažilo 45 % žen, ale jen 17 % mužů.

Muži naopak byli nejčastěji oběťmi násilí ze strany kamarádů a známých – fyzický útok těchto osob nezažilo nikdy 21 % mužů, ženy nebyly nikdy oběťmi násilí od kamarádů v 64 % případů. Většina zkušeností s napadením kamarádem u mužů však nebyla opakovaná (výjimečně 46 %, občas 25 %, často 8 %). **Muži měli častěji zkušenost s fyzickým útokem ze strany otce** (někdy bylo napadeno 63 % mužů a 46 % žen).

Z hlediska věkových kategorií se výraznější rozdíly týkaly zejména **střední věkové kategorie 27-36 let, která měla výrazně častější zkušenost s násilím partnera či partnerky** (někdy jej zažilo 91 %, často 43 %). Klienty v mladší kategorii někdy napadl partner v 70 % (často 26 %), starší v 56 % (často 11 %). Naopak mladší kategorie označovala častěji fyzické napadení spolužákem a kamarádem či známým - někdy bylo napadeno 70 % mladších oproti 43 % střední a 44 % starší věkové kategorii.

5. Ocitl/a jste se někdy v pozici původce fyzického násilí na těchto lidech?

V pozici agresora – původce fyzického násilí vůči blízkým lidem se nikdy neocitlo pouze 31 % respondentů. **Nejčastěji byli obětí jejich partnerky a partneři** (výjimečně je napadlo 44 %, občas 25 % klientů), dále **známí a kamarádi** (39 % výjimečně, 10 % občas, 7 % často) a konečně **spolužáci** (30 % výjimečně, 12 % občas a 9 % často). Dalšími oběťmi fyzického napadení byli nejčastěji **sourozenci**, které někdy napadlo celkem 39 %, což tvoří nejvyšší podíl mezi napadenými osobami z primární rodiny. Z primární rodiny kromě zmiňovaných sourozenců byly nejčastěji fyzicky napadány matky (výjimečně či častěji napadení zde uvedlo celkem 28 % klientů), zkušenost s napadením otce uvedlo 16 % klientů. Častějším cílem útoku byli rovněž jiní klienti v pobytových zařízeních – ústavech, věznicích atd., celkem 23 %. Nejméně napadáni byli z uvedených blízkých osob prarodiče (4 %), jiní příbuzní (7 %) a vychovatelé (9 %).

Z hlediska míry opakování napadení na tom nejhůř byli spolužáci klientů (9 % uvedlo jejich časté napadení) a známí či kamarádi (často je napadalo 7%). Nejvyšší hodnoty ve variantách „výjimečně“ a „občas“ však dosáhlo napadení partnerky / partnera – 44 % a 25 %.

	otce	matku	sourozence	prarodiče	příbuzného	partnera	vychovalé	spolužáka	kamaráda	jinho klienta
nikdy	84%	72%	61%	96%	93%	31%	91%	49%	44%	77%
výjimečně	12%	23%	37%	4%	5%	44%	7%	30%	39%	7%
občas	4%	3%	0%	0%	2%	25%	0%	12%	10%	12%
často	0%	2%	2%	0%	0%	0%	2%	9%	7%	4%

6. Ovlivnily Vás násilné zážitky a situace ve vašem dalším životě?

Otázka směřuje k posouzení klienta, nakolik si myslí, že prožité zkušenosti s násilím měly vliv na jeho další život.

Žádný vliv zkušenostem s násilím nepřisuzuje pouze 4 % klientů, 21 % si myslí, že vliv na další život spíše neměly. Určitý vliv vnímá 46 % klientů a 29 % klientů se domnívá, že zažité násilí mělo velký vliv na jejich život. **Vliv zkušeností s násilím na další život si uvědomují a pociťují tři čtvrtiny dotazovaných klientů.**

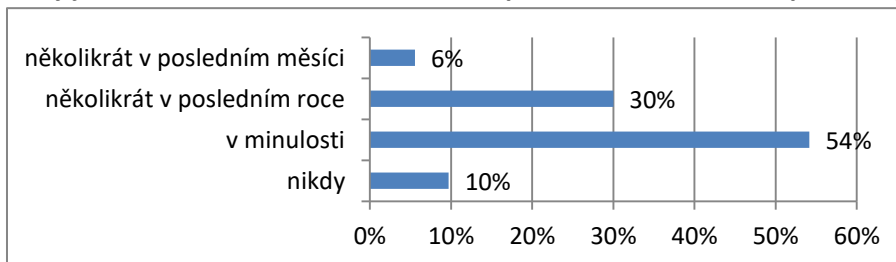
Z hlediska genderu byly opět zjištěny významné rozdíly – velký vliv na další život přisuzuje násilným zážitkům jen 15 % mužů, ale 41 % žen. Nejvýrazněji vnímá vliv násilí na život střední věková kategorie – 86 % z odpovědí v této věkové kategorii bylo souhlasných, z toho velký vliv označilo 38 % klientů ve věku 27-36 let (mladší 29 %, starší 13 %).

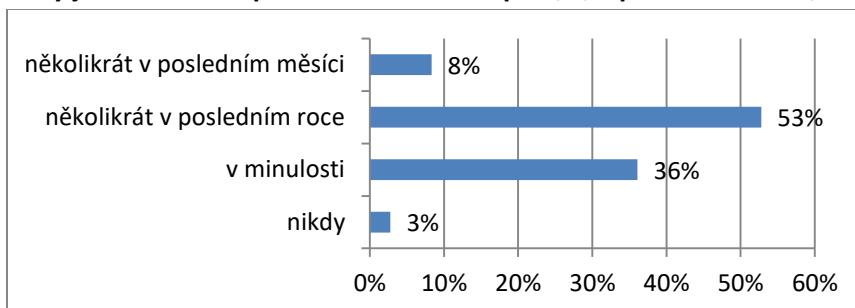
8. Zažil/a jste v poslední době opakovaně situace:

Tato baterie otázek směřovala k obtížím, zážitkům a zkušenostem s vlastní agresí vůči ostatním lidem obecně. Zjišťuje zejména zážitky související s prožíváním vzteku a s (ne)schopností zvládat vlastní agresi. Opakovanou **neschopnost ovládnout svůj vztek a z ní vyplývající velké problémy** zažila někdy naprostá většina klientů (90 %), z toho více než třetina klientů se nedokázala několikrát ovládnout v posledním roce či měsíci. Opakované **nepřiměřené slovní napadení** spojené s následnými pocity lítosti uvádí 97 % klientů, 61 % v posledním roce či měsíci. 46 % klientů muselo opakovaně v posledním roce **nasadit hodně sil, aby někoho neudeřilo**, tuto obtíž nezažilo nikdy 22 % respondentů. 83 % klientů v minulosti někoho **fyzicky napadlo**, z toho 8 % klientů přiznalo opakované napadení během posledního roku. **V pozici agresora se nikdy neocitlo pouze 15 % respondentů. V pozici oběti fyzického napadení se nikdy neocitlo pouhé 1 % klientů**, třetina klientů byla fyzicky napadena v posledním roce a dvě třetiny ve vzdálenější minulosti. Respondenti dále uváděli poměrně malé množství projevených obtíží v posledním měsíci, pouze u obtíží s verbální agresí, sebekontrolou a zvládnutím vzteku je v posledním měsíci opakovaně zažilo pouze 6-8 % klientů. Výsledky opět svědčí o tom, že v komunitách se pracovníkům a klientům daří zachovávat bezpečné prostředí a dodržovat kardinální pravidlo zákazu agrese a násilí.

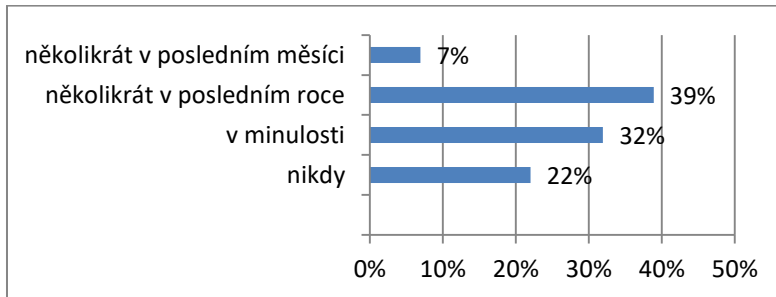
- kdy jste nedokázal/a ovládnout vztek a pak z toho měl/a velké problémy?

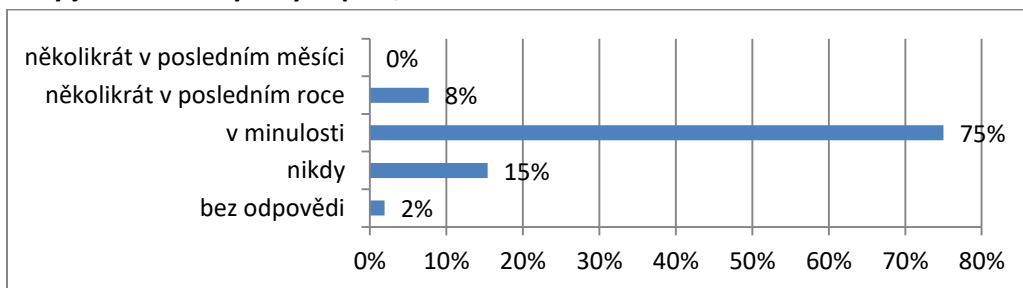
- kdy jste někoho nepřiměřeně slovně napadl/a, a pak toho litoval/a?

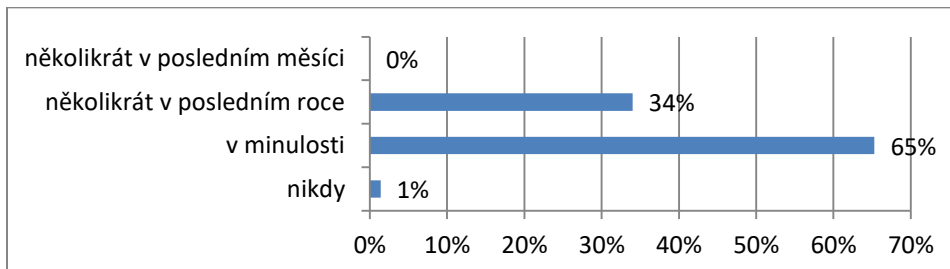
- kdy musíte nasadit hodně sil, abyste někoho neudeřil/a?

- kdy jste někoho fyzicky napadl/a?

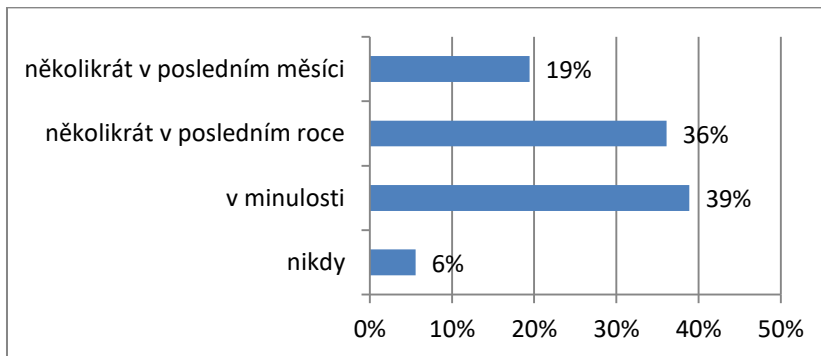

- kdy jste byl/a fyzicky napaden/a?

8. Vybavují se vám vzpomínky či nepříjemné pocity spojené s násilím?

Vzpomínky a nepříjemné pocity spojené s násilím obecně se vybavují opakovaně v posledním měsíci 19 % klientů, několikrát v posledním roce více 36 % klientů. 39 % klientů se nepříjemné vzpomínky a pocity vybavovaly pouze v minulosti a 6 % je nezažívá nikdy (jde výhradně o muže). Vzhledem k rozsáhlým zkušenostem klientů s násilím jde o poměrně zajímavý výsledek, kdy vzpomínky či nepříjemné zážitky má vztaženo k současnému a nedávnému prožívání větší polovina klientů. Pro menší polovinu jsou vzpomínky a nepříjemné pocity spojené s násilím situovány do minulosti nebo je neprožívají vůbec. Přinejmenším si to většina klientů přeje, jak značí výsledky v další baterii – 76 % respondentů si přeje zapomenout na nepříjemné zážitky a pocity.

Nepříjemné pocity a vzpomínky se někdy vybavují bez výjimky všem ženám, z nichž 31 % několikrát v posledním měsíci (u mužů to bylo jen 6 % odpovědí). Podobně je více aktuálně zasažena střední věková kategorie oproti mladším a starším.

9. Nakolik je pro vás důležité dál s tématem násilí zacházet?

Tato otázka již směřovala zejména na vědomé přání, ochotu a připravenost klientů zapojit se či pokračovat v práci na tématu násilí, a to zejména s ohledem na nabídku cílů, intervencí a modulů terapeutického programu.

Respondenti mohli na škále 0-10 posoudit, zda a nakolik si přejí dále zacházet s tématem násilí nabízenými způsoby, které zahrnují jak konkrétní dovednosti (seberegulace, obrana), tak vnitřní způsob dalšího nakládání s vlastními zkušenostmi (smířit se, zapomenout). Odpovědi v této baterii potřeby klientů do budoucna příliš nediferencovaly, neboť se respondenti ve velké míře ztotožňovali s většinou položek. Přesto však odpovědi dávají zprávu o prioritách a zaměření případných intervencí týkajících se zpracování tématu násilí. Větší akcent klienti kladli zejména na konkrétní dovednosti, uplatnitelné v budoucím životě a rizikových situacích, ať již z pohledu oběti nebo původce násilí. V těchto položkách se projevil jen minimální nesouhlas a nerozhodnost (v řádu několika procent), můžeme tedy konstatovat, že tato zaměření jsou pro klienty nejen žádoucí, ale i bezpečná z hlediska obran či odporu při terapeutické práci. Zřetelný, ale již o něco méně výrazný, souhlas získala přání týkající se vyrovnání s vlastní minulostí, z čehož můžeme usuzovat, že klienti jsou v naprosté většině ochotní otevírat témata spojená s násilnou minulostí. Nejméně podpory získalo přání mít o násilí víc informací, což opět naznačuje, že programy podpory zaměřené čistě na edukaci a informování pro klienty nejsou atraktivní.

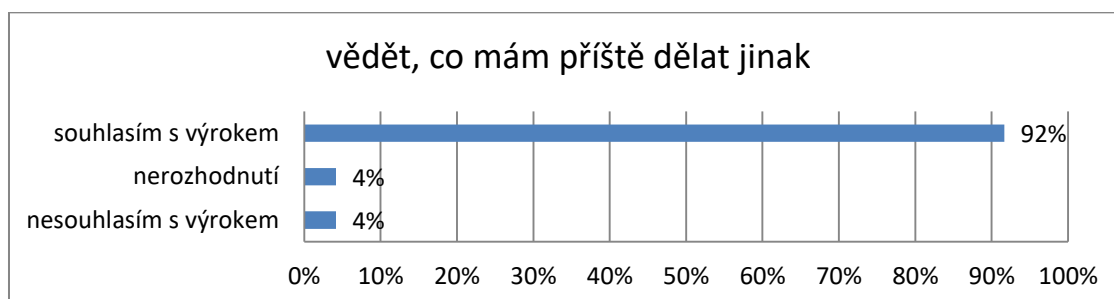
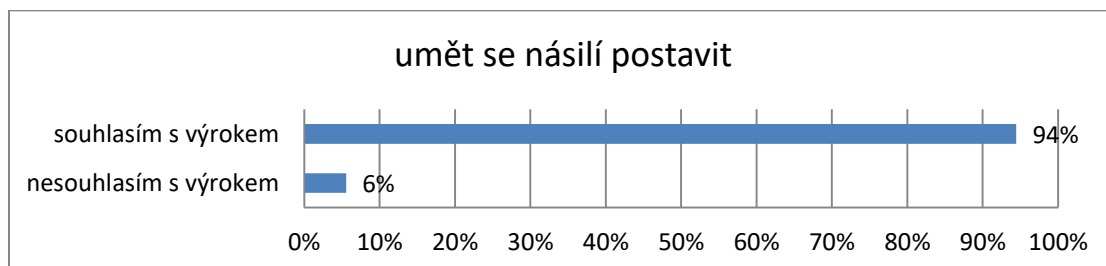
V dalším zacházení s tématem násilí si klienti nejvíce přáli **umět se postavit násilí** (souhlasilo 94 %, nesouhlasilo pouze 6 %). Schopnost postavit se násilí může zahrnovat specifické dovednosti při odvracení fyzického útoku, tak vyšší psychickou kapacitu vymezit se vůči agresorovi a ochránit se v rizikové situaci. Z toho můžeme odvozovat, že potřeby klientů v této oblasti zahrnují i trénink sebeobrany v případě brachiální agrese a rovněž edukace a prožitkový nácvik verbálních i neverbálních způsobů, jak čelit agresi.

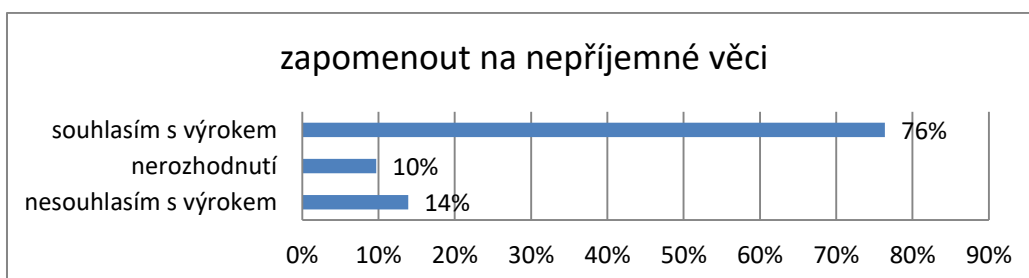
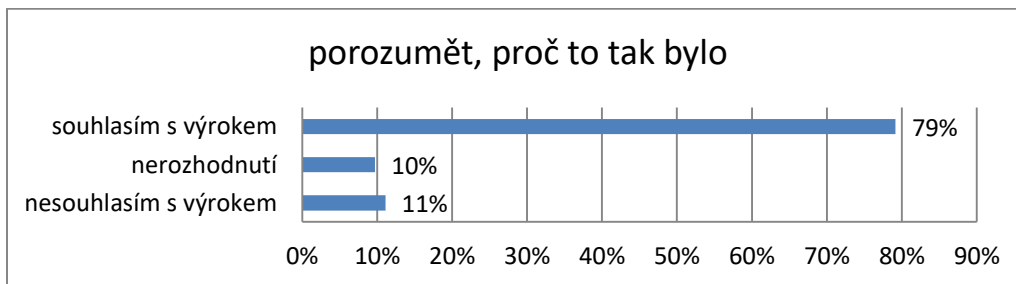
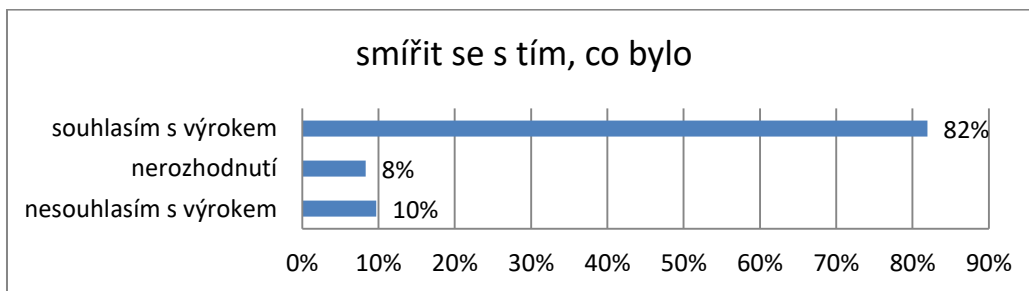
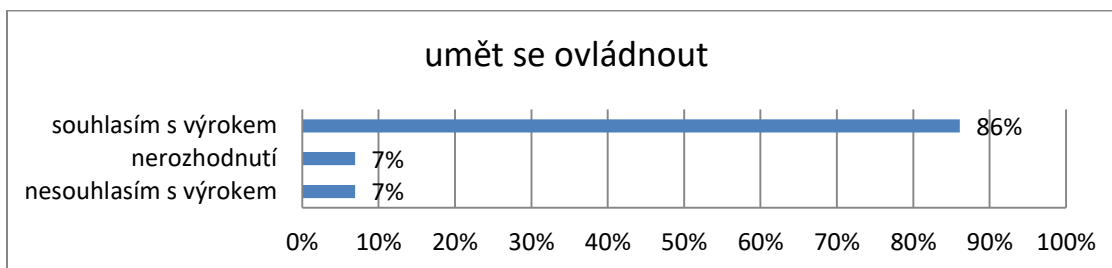
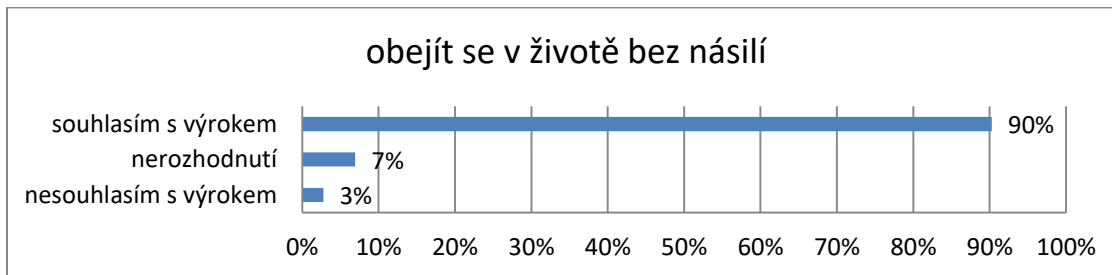
92 % respondentů souhlasilo s přáním **vědět, co mám příště dělat jinak**, a podobně 90 % si přálo **obejít se v životě bez násilí**. Tato přání naznačují silnou touhu po znalostech a schopnostech uplatňovat či zažívat alternativní způsoby jednání či dosahování potřeb, než skrze násilí. Podobné přání se týkalo i schopnosti **umět se ovládnout** (86 %), tedy zvládat své emoce v zátěžových situacích.

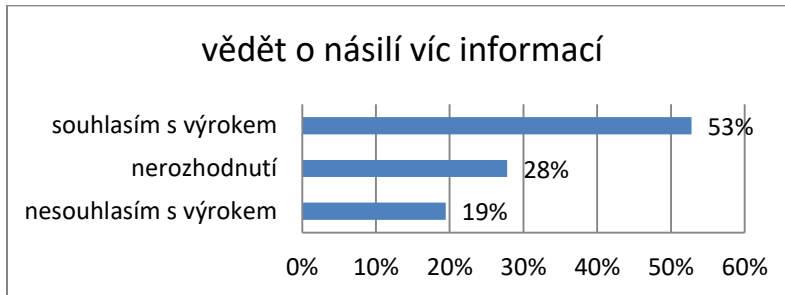
Ve druhé řadě se nacházela přání týkající se procesu vyrovnávání a zpracování minulých zážitků týkajících se násilí. Zde si klienti nejčastěji přáli **porozumět, proč to tak bylo** (82 %) a **smířit se tím, co bylo** (79 %). Obdobně velkou podporu však získalo i poněkud protichůdné přání **zapomenout na nepříjemné věci** (76 % souhlasilo, 14 % nesouhlasilo), což můžeme vnímat jako projev touhy po okamžité úlevě (obraně) nebo jako odraz vnitřního konfliktu. Nejméně atraktivní bylo pro klienty přání **vědět o násilí víc informací** (54 % souhlasilo, 31 % nerozhodnutých, 12 % nesouhlasilo).

Chtěl/a bych:

zapomenout	informace	porozumet proc	život bez nasili	smirit se	vedet, co delat jinak	umet se postavit	umet se ovladnout
7,61	6,21	7,74	9,06	8,28	8,83	9,19	8,65
7	8	6	2	5	3	1	4

Závěr

Výzkum umožňuje formulovat závěry, které se týkají specificky klientů dvou terapeutických komunit. Možnostem širšího zobecnění brání jak menší rozsah souboru, tak zejména zaměření komunit na specifickou klientelu - starší klienty, dospívající a mladé dospělé a matky s dětmi. Výsledky výzkumu však umožňují zodpovědět základní výzkumné okruhy a hypotézy. Validitu výsledků zesilují zjištěná data, u kterých nebyly zaznamenány logické rozpory ve výpovědích u otázek, které se nějakým způsobem překrývaly či vylučovaly.

Klienti terapeutických komunit mají rozsáhlé zkušenosti s agresivním chováním blízkých i dalších osob, a to jak v pozici oběti, tak původce násilí ve většině jeho forem, tedy od verbální po brachiální agresi. Obětí násilí obecně se někdy stalo 99 % klientů. Obětí násilí ze strany blízkých v jeho závažnější formě opakované bití se stalo 72 % klientů, u téměř poloviny se nejednalo o výjimečné situace a více než čtvrtina klientů ji zažívala často. Bolestivé poranění od blízkého zažily bezmála dvě třetiny klientů, opakovaně bylo poraněno 38 %. Třetina až polovina klientů má zkušenost s chováním blízkých, které můžeme označit za opakované nebo časté fyzické násilí.

Fyzického násilí se někdy dopustilo 85 % klientů, proti svým blízkým někdy zaútočilo nejméně 71 % klientů, 69 % klientů napadlo přinejmenším někdy partnera či partnerku.

Výsledky ukazují na jednoznačné rozdíly mezi pohlavími a typy zkušeností zejména se zvláště závažnými formami násilí. Zatímco 42 – 58 % mužů nikdy nezažilo, že by je někdo blízký k něčemu přinutil hrozbou násilím, opakovaně bil nebo bolestivě poranil, u žen tento podíl činí pouze 13 – 18 %. Ženy jsou také daleko více ohroženy vysokou frekvencí násilí – zatímco zkušenosti mužů byly častěji jen výjimečné, u žen šlo převážně o opakované či přímo časté zážitky násilí ze strany blízké osoby. Fyzické napadení partnerem či partnerkou někdy zažilo 94 % žen, a pouze 50 % mužů. Muži se naopak častěji stávali obětí napadení ze strany kamaráda a známého – někdy tuto zkušenost zažilo 79 % mužů a 36 % žen. Ze srovnání dalších osob pro ženy představoval větší hrozbu sourozenec, pro muže zase otec.

Klienti obecně vyjadřovali postoje a potřeby, které prokazují potřebnost specifického terapeutického programu. Často zažívají situace spojené s obtížemi v oblasti seberegulace nebo jsou vystaveni ohrožujícím situacím. Vybavují se jim nepříjemné vzpomínky, tři čtvrtiny klientů pociťují, že násilné zážitky měly vliv na jejich život.

U zhruba čtvrtiny klientů se vcelku pravidelně vyskytovaly takové odpovědi, které nevyovídají o silnější potřebě intervence (nechuť zabývat se tématem, subjektivní hodnocení potřebnosti), i tito klienti většinou vyjadřovali určitá přání a potřebu umět lépe zacházet s agresí svojí či druhých lidí, zejména v orientaci na budoucnost. Přibližně třetina klientů, zejména žen ve středním věku, ve všech ohledech vyjadřuje velmi silnou potřebu zpracovat a zabývat se tématem násilí.

Studie byla financována z projektu Drogové závislosti – násilníci a oběti, který podpořila Nadace Open Society Fund Praha z programu Dejme (že)nám šanci, který je financován z Norských fondů.

Evaluace terapeutického programu

Evaluace terapeutického programu probíhalo pomocí dotazníku, který umožňoval jednak pomocí škál zaznamenat reflexi klientů k jednotlivým výroky a jednak vlastní vyjádření pomocí techniky doplňování vět. Dotazník platně vyplnilo celkem 42 respondentů, 19 mužů a 23 žen, průměrný věk byl 28,1 roku.

V první otázce reflektovali svou účast na skupině pomocí souhlasu s přívlastky, které průběhu skupiny přidělovaly pozitivní či negativní charakteristiky.

Jaká byla pro vás účast na skupině?

	náročná	důležitá	přínosná	stresující	užitečná	zbytečná
nesouhlasím s výrokem	50%	12%	10%	45%	12%	95%
nerozhodnutí	17%	19%	9%	17%	12%	3%
souhlasím s výrokem	33%	69%	81%	38%	76%	2%
průměr	4,24	7,36	7,43	4,71	6,88	0,6

Největší míru souhlasu získaly pozitivní výroky. Nejlepší hodnocení získal přívlastek účasti jako přínosné – 81 % klientů s výrokem celkově souhlasilo, rovněž celkový průměr dosáhl nejvyšší hodnoty 7,43. Ti, co hodnotili skupinu jako méně přínosnou, většinou uváděli změnu pouze na úrovni postojů, nikoliv chování. Druhý nejvyšší počet souhlasných hodnocení získal přívlastek užitečná (76 % souhlasilo, průměr 6,88), i když v intenzitě souhlasu vyjádřené pomocí celkového průměru ji předstihlo hodnocení přívlastku důležitá (69 % souhlasilo, průměr 7,36). V hodnocení důležitosti ovšem bylo i největší procento nerozhodnutých (19 %).

Určitý střed v míře souhlasného či nesouhlasného hodnocení tvořil přívlastek stresující – nesouhlasilo 45 %, souhlasilo 38 % (průměr 4,71). Méně stresující byla účast zejména pro lidi, pro které bylo těžké poslouchat příběhy ostatních nebo sdílet své příběhy, které se váží k zejména ke vzdálenější minulosti a k zážitkům z primární rodiny. Velmi stresující byla skupina pro klienty, pro které bylo těžké mluvit o své vlastní agresi a dále o zvláště traumatických událostech.

V hodnocení náročnosti sice již souhlasilo 50 %, celkový průměr však byl nižší než u předchozí otázky (4,24), což značí větší intenzitu nesouhlasu. Ti, co zvolili souhlasné hodnoty, v naprosté většině považovali za těžké otevřít se a mluvit zejména o svých zážitcích a své agresi, pro menší část bylo těžké unést příběhy ostatních.

Velmi jednoznačně byl hodnocen přívlastek zbytečná, se kterým nesouhlasilo 95 % klientů. Ve slovním hodnocení jediného respondenta byl uveden i důvod nespokojenosti – „pouze mluvení byla nuda“.

Co pro Vás bylo na skupině těžké téma?

V další baterii pěti otázek měli respondenti hodnotit, jaká témata a nakolik byla pro ně na skupině těžká.

	co jsem zažil/a od blízkých lidí	jak jsem se choval/a já v minulosti	jaký mám vztah k násilí v současnosti	co mne ve vztahu k násilí ještě čeká	co dokážu ve svém vztahu k násilí změnit
nesouhlasím s výrokem	33%	21%	59%	54%	37%
nerozhodnutí	7%	17%	9%	12%	29%
souhlasím s výrokem	60%	62%	32%	34%	34%
průměr	6,12	6,52	4,24	4,45	4,52

Nejtěžším tématem bylo vlastní chování v minulosti, tedy zážitky spojené pravděpodobně s vlastní agresí či násilím na druhých. S tímto hodnocením souhlasil největší podíl respondentů (62 %) a nesouhlasil nejmenší podíl (21 %), rovněž průměr dosáhl nejvyšší hodnoty 6,52. Pro 60 % klientů bylo těžké téma zážitků od blízkých lidí v minulosti, tedy dle dalších výstupů zejména traumatické zkušenosti s partnery a rodiči. Pouze třetina klientů prožívala jako obtížná témata spojená s přítomností a s budoucností. Silná ambivalence ohledně možností změny se ukázala v poslední otázce, která rozdělila souhlasné, nerozhodnuté a nesouhlasné odpovědi téměř na třetiny, s mírnou převahou nesouhlasu.

Zpětné vazby pomoci doplnění vět

V kvalitativní části a zpětných vazbách v podobě otevřených možností doplnění výroků bylo možné vysledovat poměrně intenzivní zpracovávání programu na úrovni postojů, prožívání i chování. Zde uvádíme vybrané odpovědi, které se opakovaly nejčastěji.

Nová zjištění: 20 klientů zjistilo, že druzí lidé mají obdobné problémy jako oni sami, ať již s traumaty nebo s vyrovnáváním s vlastní agresí. 4 klienti zjistili, že druzí jsou na tom hůř.

Uvědomění: 14 klientů si uvědomilo vlastní problém s agresí a ovládnutím, 5 pro sebe objevilo, že byli obětí násilí, 6 si uvědomilo možnost či nutnost změny.

Vyslovení: Mluvit o svých zkušenostech s násilím dokázala naprostá většina respondentů, 12 uvedlo přímo mluvení o své agresii, dalších 12 dokázalo mluvit o zážitcích, kdy byli obětí násilí někoho blízkého, 3 uvedli, že to pro ně bylo příliš těžké a nedokázali o zážitcích mluvit.

Učení: V otázce na nově naučené dovednosti uváděli respondenti zejména schopnosti zvládnutí vlastní agrese, formulování konstruktivní kritiky, adekvátního a včasného vyjádření emocí bez agrese či asertivního odmítnutí a obrany.

Změna: 21 klientů uvedlo změnu na úrovni postojů, 6 klientů uvedlo změnu na úrovni chování.

Co mohlo být na skupině jinak?

Na skupině... (mi chybělo...; bylo příliš těžké...; mi vadilo, že...; se nepodařilo...; jsem nestihl/a...)

Chybělo porozumění od všech zúčastněných, vlastní odvaha, více otevřenosti a zapojení ostatních klientů.

Těžké bylo zejména mluvit o své agresi a chování v minulosti, dále o svých zážitcích v pozici oběti.

Vadilo zejména zlehčování a nedostatek pozornosti, intenzita prožívání a emoční zátěž, nedostatek času a malá frekvence skupin.

Nepodařilo se probrat všechna témata, jít více do hloubky, slyšet příběhy všech lidí, nelhat, pomoci druhému nebo zapomenout.

Klienti nestihli zejména říci vše, vyřešit problém nebo jít víc do hloubky.

Negativní zpětné vazby se týkaly zejména vlastního terapeutického procesu a skupinové dynamiky, v naprosto minimální míře se objevovaly výhrady k zaměření, organizaci nebo náplni skupin. Zpětné vazby klientů i hodnocení na škálách svědčí o tom, že klienti považují program za velmi přínosný, i když náročný.